

Kovács Sándor Iván (1937–2019)

A tavalyi december elejének egyik szürke napján elment Kovács Sándor Iván, az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténet Tanszékének egykori tanszékvezető professzora, az MTA doktora, irodalomtörténész, kritikus, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság volt elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Az irodalmi és tudományos életből, tanítványai köréből már több mint egy évtizede távozni kényszerítette a legkegyetlenebb betegség, ami szellemi embert megtámadhat. Erős volt, sokáig küzdött az emlékezetet felörlő kórral. A régi magyar irodalom kutatójának, Zrínyi Miklós monográfusának temetésén József Attila szavai szóltak: „Akárhogyan lesz, immár kész a leltár...” Készen van? Bizonyos értelemben igen. A tételei legalábbis felsorolhatók.

Kovács Sándor Iván Esztáron született, 1937-ben. Olasz–magyar szakon végezte el a szegedi József Attila Tudományegyetemet, ahol több mint egy évtizedig (1960–1971) oktatott régi magyar irodalmat. Ekkor készült el a Szepsi Csombor Márton útleírását közlő kritikai kiadása (*Europica varietas*, Kulcsár Péterrel, 1968), miközben kritikusként a kortárs irodalommal is behatóan foglalkozott. A következő évtized az élő irodalomé volt: 1971-től az ELTE Bölcsészettudományi Karán folytatta tanári munkáját, de fő tevékenysége a Magyar Írók Szövetsége folyóiratának, a *Kortársnak* a szerkesztése volt; 1977-ig főszerkesztő-helyettesként, majd 1982-ig főszerkesztőként meghatározó szerepet játszott az irodalmi élet alakításában. Ezután indul pályájának második, immár egyértelműen a tudományra összpontosító szakasza. 1984-ben védte meg Zrínyi Miklós lírájáról szóló akadémiai doktori disszertációját (*A lírikus Zrínyi*, 1985), és ettől kezdve kutatói, tanári, tudományos szervezői munkája Zrínyi szellemének vonzásában telt. Az éveken át vezetett Zrínyi-seminárium, a Zrínyi Katonai Kiadónál indított reprezentatív *Zrínyi-könyvtár* sorozata tanúskodnak arról a munkáról, amelyet ekkor már (a Szauder József mellett korábban is példaképnek és mesternek tekintett) Klaniczay Tiborral együttműködve végzett, s amelynek legfontosabb eredménye a zágrábi Zrínyi-könyvtár anyagának könyvtörténeti és irodalomtörténeti szempontból is példaértékű, nemzedékek kutatómunkáját összegző feldolgozása lett (*Bibliotheca Zriniana*, 1991). Az 1980–90-es évek fordulójának szellemi gazdagságát reprezentálta a Régi Magyar Irodalomtörténet Tanszék két homlokegyenest eltérő stílusú, egyéniségű professzorának párhuzamos iskolateremtő munkássága: az a húsz év, amelynek folyamán Tarnai Andor (1983–1994), majd Kovács Sándor Iván (1994–2002) vezették a tanszékot, a régi irodalom kutatásának, a Klaniczay Tibor koordinálta „Rebakucs” informális országos hálózattá fejlődésének is fénykorára esik. Ebben az időszakban nagyszabású antológiák jelzik a tanári és az irodalomtörténeti munka tudatos ötvözésének törekvését. A régi

magyar irodalmi szöveggyűjtemény két hatalmas kötete (*Késő-renaisszánsz, manierizmus és kora-barokk*, 1998; *Barokk és késő-barokk, rokokó*, 2003) egyszerre tankönyv, tudományos eredményeket összegző, korszakmonográfiát pótló, bibliográfiával felszerelt esszé-sorozat és a tanítványok egymást érő nemzedékeivel közösen végzett műhelymunka tanúsága. Az utolsó aktív évek a tudományszervezés- és népszerűsítés, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság erősítése, az *Irodalomismeret* szerkesztése jegyében teltek. A Váci Mihály-kismonográfiára fiatalon elnyert József Attila-díj (1973) után későbbi elismerések is az irodalomtörténész szakma felől jöttek (Déry Tibor-díj, 1992; Toldy Ferenc-díj, 2007). A tanítványok és barátok a 60. és a 70. születésnapot szerény küllemű, de szakmailag értékes publikációkkal köszöntötték (*Mint sok fát gyümölcscsel*, 1997; *Irodalomtörténet*, 2006/4. sz.).

A tételek felsorolhatók, de ezzel messze nem teljes a leltár. Mit mondanak el ezek az adatok a Pesti Barnabás utca egyes számú előadóterméből kiharsanó, még az ajtóval szemközti büfé zsivajgását is elnyomó Zrínyi-citátumról: „Ha disznó túrná is ki az embert, csak ember legyen!”? Mit mondanak a vörös tintával végigszántott diákköri dolgozatokról, a hajnali kéziratbehajtó találkozókról „Marcus Aureliusnál” (a Flórián téri aluljáró szobortöredékénél)? Mit mondanak a Rómából kitüntetésként hozott és egyenként „adományozott” babérlevelekről, mit az első publikációjukkal küszködő seminaristák előtt megcsillantott „világhírről”? Az 1987-es debreceni Zrínyi-konferencián verstörmelékekből és „versmoccanásokból” epigrammákat rögtönzött: „Vas vármegye füstöt vetett, füstölög...” – a textológus szerzőtárs Kulcsár Péter a büfében dohogott: „Elhibáztam az életemet a filológiával, Zrínyi-verseket kellett volna írnom...” S ne kerüljük meg a kellemetlenebb kérdéseket sem: mit mond a biográfiai tények felsorolása az ideológiai elkötelezettségről? Hiszen a magyar irodalmi élet legfontosabb folyóiratának szerkesztése bizalmi állás volt, erős felső támogatás kellett hozzá. Némi malíciával (és KSI-stílusban) úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kovács Sándor Iván még idejében szállt át a kultúrpolitika páncélvonaláról a tudomány fontolva haladó gőzösére, jókor és jól átgondolva módosított pályáivet, elkerülve a másokat az 1980-as évtized végére már felörlő és hiteltelenítő morális és politikai kényszereket. Ám munkássága ezen a terepen is kérdéseket vet fel. A tanulmánykötetek, a csillogó esszék nehezen fedik el, hogy az egy „részmonográfia” (maga hívta így!) kivételével hiányzanak az átfogó korszakfeldolgozások, a higgadt, nagylélegzetű összegző munkák. A történelem persze olyan, amilyen, másikat senki sem választhatott magának. A kérdést ezért inkább úgy érdemes feltenni: hiteles volt-e a szerep és a fellépés? A belső meggyőződés, az alkat, a habitus és az érdeklődés mutat-e törést, vagy egységesen igazolható vissza a pálya különböző pontjairól? Mi kerül a mérleg serpenyőibe?

A *Kortárs* 1963-as évfolyamát felütve a szegedi kritikusi konferencia nyitó előadását olvasom. Tóth Dezső ott a nemrégiben feltűnt „tehetséges fiatal marxista kritikusok” között sorolta fel Kovács Sándor Ivánt („Kritikánk helyzetéről”, 1963/7). Aki hamarosan (még azon év decemberében) az elvárások szellemében, az újjászervezett *Alföldről* adott átfogó értékelést, megróva a folyóirat Szabó Pált és Sinka Istvánt kultiváló szellemiségét. Az apropó a nem marxista (vagy csak látszatra marxista) népi vonal, a „kritikai provincializmus” pártos bírálata – a cél viszont nehezen kifogásolható: modernebb,

több irányba nyitott szerkesztéspolitikát kért számon az MSZMP KB Elméleti Munkaközössége által immár országos érdekűnek minősített lapon („»Baloldala ez a hazának!« Jegyzetek a frontnyitás utáni *Alföldről*”, *Kortárs*, 1963/12, 1892–1896). Évtizedek távolából monolit egységnek tűnik a kulturális pártirányítás. Pedig belül is harcok folytak, a fiatal kritikus helyzetbe hozása nem elszigetelt akció volt. Belül („fent”) jól ismerték Kovács Sándor Iván egyetemi környezetét, tudták, hogy Keserű Bálint, Ilia Mihály, Csetri Lajos, Tamás Attila, Horváth István Károly, Horváth Károly, Halász Előd egy szellemileg oldottabb, a kemény vonalról leváló kört alkottak. Az aczéli kultúrpolitika reformokat szorgalmazó szárnya a *Kortárshoz* is azért irányította Kovács Sándor Ivánt, hogy a Simon István védelmébe húzódó népieket szorosabb ellenőrzés alá vonja, ha kell, kiszorítsa a belső körről – ám ő itt sem csak elvárásokat teljesített. Pándi Pál és Király István befolyása között egyensúlyozva sikerült egy új kritikusnemzedéket szóhoz juttatnia, a terjedelmet és példányszámot bővítenie (ma már elképzelhetetlen adat: 1976 decemberében 20 ezer példány!), a tematikát sokszínűbbé, az író társadalom tagoltságát jobban felmutatóvá tennie. A folyóirat kétségkívül modernebb arculatot öltött, amit még a húszéves évfordulón egyébként célzatosan Simont dicsérő Illyés Gyula is elismert: „minden irányzat elfér benne, jó szellem lebeg fölötte” („A *Kortárs* ünnepén”, 1977, 1). Kulcsot akkor kapunk ehhez a pályaszakaszhoz, ha Kovács Sándor Iván beköszöntő tanulmányát olvassuk el azon évfolyam elejéről, amelyiknek hetedik számától átvette a szerkesztést: „Dézsitől Horgerig: Töredékek József Attila régi magyar irodalom-élményéhez” (*Kortárs*, 1971/1, 955–969). A gondos mikrofilológiai alapra épített, Dézsi Lajos szemináriumi céduláinak vizsgálatáig leásó írásban Horger professzor megidézése csak olvasócsalogató ürügy; az igazi tárgy József Attila kritikus habitusának, s a mögötte húzódó kultúraideálnak a megrajzolása.

Miről is volt szó? Évekkel a híres-hírhedt Szegedről eltanácsolás után, a Szekfűkör *Magyar Szemléjében*, a Bartha Miklós Társaság népi ideológiáját bíráló cikk jelent meg (*Elképzelt paraszt-klasszicizmus*, 1930). Az ifjú szerző a magyar kultúrát Kodály és Bartók szellemében megújítani kívánó organikus ideállal szemben a paraszti kultúrát csak „reprodukáló közegnek” minősítette, a keletre tekintéssel a nyugati kötődést szegezte szembe, s a tiszta forrásról képzelgés helyett a „gesunkenes Kulturgut”, a művelt elittől leszivárgó kultúrjavak ideáját (adott esetben a barokk vallásos költészet folklorizálódásának vizsgálatát) ajánlotta a népi tábor figyelmébe. József Attila emlékezetes, felháborodott írásban reagált („Magyar Mű és Labanc Szemle”, 1930), az egyirányú mozgás helyett a kölcsönös közlekedést hangsúlyozva a különböző rétegek kulturái között, ahol a folklórnak – éppúgy, mint saját költészetében – meghatározó szerepet juttatott. A példák között felhozta a Dézsi-szemináriumon sikert aratott témáját, Csáti Demeter *Pannóniai énekét* is. A régi magyar költészet „belső formája”, „szellemi idoma”, mint írja, „csakis népköltészet lehet; Csáti Demeter formája is is erre utal (»Az Csekén ők csekének« stb.)”. Talán az utolsó „népfrontos” pillanat volt ez az ekkor még József Attilát is soraiban tudó társaság életében, hamarosan szétforgácsolta őket a politika. A vita valódi vita volt, a lényegét tekintve ma is tart (a polémiát kiobbantó cikk szerzője sem akárci lett később: Győry János professzor, az összehasonlító és francia irodalomtörténet kiváló kutatója). Kovács Sándor Iván pedig ennek a népi hagyo-

mányt és modernitást egyben látó József Attila-víziónak az elemeit gyúrta szuggesztív egészé, a maga (s talán nem is csak a maga) számára. A régi és az új irodalom szerves egysége, a népi és az elit regiszterek egybeérése, politikum és esztétikum, filológia és kritika kapcsolása – ezzel a programmal érkezett a *Kortárshoz*, ezt próbálta megvalósítani az ott töltött bő évtized alatt. A program kétségkívül kompatibilis volt a Tóth Dezső felügyelte irodalompolitikai elképzelésekkel; de attól még korszerű, koherens és hiteles maradhatott. Amennyire az idők engedték. A kor... Nos igen, az 1980-as évek elejéhez tartozik a *Kis Magyar Pornográfia* emlékeztető irodalmi bosszúja is, ahol Esterházy „A Kor...” címmel megörökíti Kovács Sándor Iván főszerkesztői levelét, amiben bizonyos „tilalomfákra” hivatkozva „más lapot, könyvbeli megjelenést vagy kölcsönös várakozást” ajánl. A kupleráj felrobbanása után, a lassított felvételen repülő objektumok („műfogsor, Hungarológiai Értesítő, condom, sétatálca, keménykalap”) között bizony ott szállong „a hivalkodó Kortárs-cégjelzéses papír” is. A másik serpenyőben azonban szintén nem akármilyen van: a *Kortárs*nál folytatásokban megjelent különleges, az elfelejtett magyar régiséget újrafelfedező és továbbíró Weöres Sándor-irodalomtörténet, a *Három veréb hat szemmel*, melynek Kovács Sándor Iván nemcsak publikálója, hanem ösztönzője és ötletadója is volt. Az idő nem mindig mér méltányosan – de itt talán kihirdethető a végeredmény.

Ami pedig első látásra nem tűnik kézenfekvőnek: az irodalomtörténet-író Kovács Sándor Iván „régimagyaros” agendája ugyancsak a József Attila-i alapvetésre mutat vissza. A „Magyar Mű és Labanc Szemle” erős aforizmában szögezi le álláspontját az elit irodalmat a populáristól elválasztóval szemben: „Egy nemzetnek csak egy költészete van”. Olvassuk hozzá Kovács Sándor Iván kommentárját: „Az axióma a nemzeti irodalom fejlődési ízeinek egységben látására és láttatására int, a rejtett kapcsolatok és vonzalmak történeti-pszichológiai megvilágítását parancsolja ránk, de kínálja a múlt feltámaszthatóságának szuggesztív lehetőségét is: a mából való magyarázást.” Előttünk áll *A lírikus Zrínyi* programja. A monográfia csak az akadémikus tudományosságnak tett gesztusból vállalja fel a hagyományos műfaji keretet: valójában sziporkázó esszéek tűzijátéka, ahol két koncepciózus pontot találunk. A Zrínyi heroikus irodalomalapító gesztusától való szinte misztikus megérintettség az egyik, és a *Syrena* nyelvének, szemléleti formáinak a népi kultúra hagyományába való beágyazottsága a másik. A történeti pszichológia érdekében a szerző olykor maga is eltéved: harcol a hagyománnyal, a biográfiai tények és a fiktív énelbeszélés romantikus-pozitívista egybeolvasásának folyondárjával, a Zrínyi-líra petőfiesítésével. Mégis alapvetően újat és igazat mond akkor, amikor a kötet szervezőelvét a „metamorfózisokat” színre vinni kívánó *poétikai* törekvésben látja; amikor Zrínyit nem nemzeti ikonként, politikusként és hadvezérként, hanem a maga korának világirodalmában mélyen tájékozott, ciklusokat építő, új műfajt és költői nyelvet honosító *költőként* mutatja be. Ha Balassi új forma gyanánt a tassói-guarinói *pastoralét* hozta a magyar költészetbe, Zrínyi ennek új hullámát, az önreflexív, szerepekkel játszó, az identitást szövegek hálózataiból építő marinói idillköltészetet. S noha Kovács Sándor Iván elemzéseiben gondosan kerül, hogy a „fenséges” eposzt is ilyen poétikai szempontból komponálja bele a kötet-értelmezésbe, tanítványi körét, évekkel a monográfia után, maga indította ebbe az irányba magiszt-

rális tanulmányával („»Ha mit az én magyar verseim tehetnek«: A személyesség és az elbeszélő megszólalásai az eposzban”, *Irodalomtörténet*, 1998). Különösképpen hangsúlyozandó és értékes a komparatista perspektíva folyamatos nyitva tartása: a hangsúlyokat saját kora ízléséhez (és kiváló italianista segítőjéhez, társszerzőjéhez, Király Erzsébethhez) igazodva talán elrajzolta Tasso javára és Marino kárára, s elmaradt a regionális (horvát, lengyel, cseh) analógiák áttekintése – de mélységesen igaza volt abban, hogy Zrínyi költészete csak ebben a tág, nyelvi és politikai határokat átlépő kulturális térben érthető és értelmezhető.

Hasonló mondható az új Zrínyi-kép másik, bár kevésbé kidolgozott pilléréről, a folklór-beágyazottságról. Kovács Sándor Iván kitűnő belső vershallású irodalmár volt, pontosan érezte a *Fantasia poetica* és az idillek népköltészeti forrásait, a József Attila emlegette belső formát. A legközelebbi párhuzamokat nem sikerült mindig megjelölnie, hiszen azok sokszor más nyelvű irodalmak, az olasz és a horvát „népköltészeti” rétegeiben keresendők, amelyeket Zrínyi ugyanazzal a szuverén biztonsággal kezelt és hallott belülről, mint a magyart; de a kezdeményezés érdeme megint csak az övé.

A plebejus rokonszenv, ami József Attilánál, ha csak villanás időre is, de Balassi mellé lépteti Csáti Demetert, őt is mindig motiválta. Szeretettel és értőn foglalkozott a kismesterekkel, az irodalmi hagyományt átörökítő-fúró-faragó derékhaddal; antológiát is szerkesztett munkásságukból (*Mesterkedők*, 1999). Szerette a nagy mesterek nagy tanítványait, Rimayt és Gyöngyösit is. De egyik szeretet sem rokonítható a Zrínyi iránt érzett megszállottságával, az ideális rapszódosz „mániájával” ami őt a Múzsák választottjához vonzza. Kovács Sándor Iván a szó legjobb értelmében vett rapszódosz-professzor és rapszódosz-irodalomtörténész volt, legjobb Zrínyi-esszéinek sajátosan emelkedett tónusa is a rapszódia műfajához közelít. Hite szerint a tudósnek és az ő tudományának csak az ad igazi értéket, ha kortársban vagy régen élt szerzőben felismeri a szellem erejét, ha a költőn keresztül őt is megérinti a Múza „héraikleiai köhöz” hasonló vonzása. Ezt a fluidumot érezte Iván a *Syrena* szerzőjében, s ezt igyekezett maga is közvetíteni hallgatóinak, olvasóinak, szerkesztőként, tanárként, tudósként egyaránt.

Kész a leltár? Az övé, a személyes, talán igen. Azon a hideg és ködös január eleji pénteken tanítványok és tanítványok tanítványai gyűltek össze a temetésen; azok, akiket meggyőzött róla, hogy a „tudomány véges, a költészet végtelen”; akik elhitték neki, mert oly magától értetődően mondta és képviselte: a költészet és a költészettől megérintett tudomány a legfontosabb részei egy közösség emlékezetének; nélkülük ugyanis nincs közösség. Ma ez a gondolat, amiről azt hittük, közmegegyezés övezi, ismét védelemre szorul, feladat és cél egyszerre. A leltározás, az érték keresése és továbbadása, sosem lesz „kész”: örökségünk a folytatás.

Bene Sándor